

KENEDI JÁNOS

KOMPARATÍV SPIONISZTIKA

KAROL SAUERLAND: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások.* Ford. Várnai Péter. Budapest, 2001, Helikon, 331 o.

„Az inkvizítorok kémeik jelentése alapján vesznek tudomást arról, hogy mi történik a világban. *Kétféle jelentés* fut be: külföldiek és otthoniak. A velencei diplomaták és megbízottak külföldi jelentései a történelem legfontosabb dokumentumanyagához tartoznak; senki sem tudta a velenceiekénél ízebben, okosabban és részletesebben leltározni az udvari pletykákat és intrikákat, a századok kis történelmét, amely ott van a nagy történelem mögött, mint titkos mozgató. De a *mi könyvünk* nem ezeket tartalmazza, hanem a belső jelentéseket, amelyek sok tekintetben még izgalmasabbak. Arról szólnak, mit *csináltak az emberek Velencében.*”

Az egyazon politikai rendőrség (illethejük a III. főcsoportfőnökség meghatározással?) központi direktívái szerint megkülönböztetett kétféle jelentés – a külföldi (nevezhetjük III/I-es hírszerzésnek, III/II-es kémelhárításnak, III/IV-es katonai elhárításnak?) és a belső (hívhatjuk III/III-as belső reakció elleni ügyosztálynak?) – szervezeti egységére és funkcionális különbségére Szerb Antal hívta fel a figyelmet ebben a bizonyos „mi könyvünkben”, vagyis Giovanni Comisso *Velencei kémek* című (1943-ban, az olasz publikációt hamariban követő, a Révai Kiadónál felerészt Szerb Antal saját fordításában megjelent) tényregényének előszavában. Kínálja magát az aktualizálás. Hiszen a XVIII. században már erőteljes hanyatlásnak indult (1797. május 12-én végleg megszűnt) Velencei Köztársaság mutat némely hasonlatosságot az 1980-as években egyre enerváltabb (1989. október 23-án kimúlt) Magyar Népköztársasággal, amelynek végóráiban csak Állambiztonsági Szolgálat lett egyre összeszedettebb. Az államélet széthullott a Minisztertanács államigazgatási körzetében, ugyanakkor mind szigorúbb összeszedelődzködés indult a III. főcsoportfőnökség körletében.

A velencei inkvizítorok korlátlan teljhatalma idején, még 1539. szeptember 23-án felállított Tizek Tanácsát akár úgy is fel lehetne fogni, mint az ÁVH-t, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa által 1950. január 1-jétől rendeletileg hatóságként felállított, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének február 20-ától „az állam gépezetében működő szervét”, amely persze egy még szűkebb grémium, a „Politikai Bizottság utasításai szerint harcol”. Nemkülönb, mint a velencei Tizek Tanácsának háromtagú intézőbizottsága (PB-je?), amely ha közös véleményre jutott, törvény elé idéztethette a vétkeseket, minekutána a Nagytanáccsal közölte a meghozott ítéletet. Eztán a háromtagú testület (trojka?) döntése az inkvizítorok minden határozatától olyan hivatalos érvényű lett, mintha azt a tíztagú tanács (KV vagy KB?) hozta volna, azaz az államéletet jelképező szerv (Minisztertanács?) áldása kísérte a döntést.

Igazán kínálkozik az analógia, s még ígéretesebbnek tettei magát attól, hogy a Velencei Köztársaságban az Állami Inkvizítorok intézményének felállításától a Comisso által publikált, XVIII. századi ügynökjelentésekig majd két és fél évszázad telt el, s hogy a velencei származási és pénzarisztokrácia 250 év alatt degenerálódott, de a magyar pártarisztokrácia hanyatlásához elégnék bizonyult 25 év. Szükséges-e ennél látványosabb példa a modernizációval jótékonyan fejlődő polgárságra, de a polgári jogokra rossztékonyan ható gyorsuló időre?

Szerb Antal szeme éppen azon akadt meg, hogy a kemény diktatúra felbomlásának haladványában mindinkább belterjesek, kifinomultak, kedélyesek lesznek az eredendő céljukat illetően koncepciózus, gyors ítélezést, hirtelen halált hordozó kémjelentések. „A valóságos bűnök, amelyekről a kémek beszámolnak, érdekesek, mert az emberi szenvedély dokumentumai, de a lehetetlen apróságok, amelyekről beszámolnak, még mulatságosabbak, mert az emberi butaság dokumentumai. Csodálatos, hogy kellő kémiai jóindulattal, mi mindenről lehet jelentést tenni.” Szerb Antal figyelmeztet az is megragadta, hogy amint foglalkoznak a történeti időben a XVI. század inkvizítoraira bízott rendeltetészerű feladatok, úgy gyarapodnak az inkvizítorok önhatalmának eszközei a XVIII. századra. Az inkvizítorok tisztsége „az idők folyamán egyre nagyobb fontosságot nyert, lassanként ők tartották kezükben az állam legfőbb ügyeit”. Azaz a jelentések tartalmi kiüresedése egyenes arányban áll a parancsotok és alárendeltjeik (afféle „értékelő-tájékoztató osztályok”?) hatalomkoncentrációjával. És ahogy egyre elkerülhetlenebbnek látszik a Velencei Köztársaság felbomlása, úgy szaporodnak a jelentők, illetőleg a jelentések is. Mintha csak az 1989-es Magyar Népköztársaság Állambiztonsági Szolgálatát tanulmányoznánk, hisz épp a Kádár-rendszer végső elenyészésének évében tetőzött a hálózati létszám 343 fővel magasabban (a külföldi hírszerzés nélkül 8479 aktív ügynökkel), mint a korábbi években bármikor, túlteljesítve a Rákosi-diktatúra felbomlása előtti létszámot, az 1956. október 1-jei sztahanovista teljesítményt, a 8136 hálózati ügynököt.

A jelentések 1989-es megszorodását nemcsak információtartalmuk kiüresedése jellemzi, hanem még két tünet. Az Állambiztonsági Szolgálat formális (parancsban előírt) tilalma ellenére ebben az évben vállalkozik a legtöbb MSZMP-tag titkosszolgálati beszerzésre – mi másért, ha nem érdekérvényesítési előnyük és a Kádár-rendszer (az addigiaknál nagyobb személyes lojalitást kívánó) megmentése céljából –, és a korábbi célszemélyek (áldozatok) közül is mind többen csapnak fel ügynöknek (tettesnek). Mintha csak reinkarnálna a Velencei Köztársaság első számú közellensége, az ifjú Casanova, aki vénségére „Manuzzi” fedőnéven ügynökként jelentett az Inkvizítorok Tanácsának mindazokról a léha cselekedetéről, amelyeket korábban titokban és üldözöttként maga is űzött, mígnem titokban és tettesként 1780. október 3-án alá nem írta a beszerzési nyilatkozatot, mindössze fityingekért, havi tizenöt dukát fizetésért.

Hogy szabad-e felállítani ilyen történelmi (történelmietlen?) analógiát, az bizony a *Harminc ezüst* értékelésének sarkalatos kérdése. Karol Sauerland – a német irodalom és esztétika egyetemi tanára Lengyel- és Németországban, a Humboldt Alapítvány 1995-ös kitüntetettje –, témánk egyik legalaposabb ismerője tudja ezt a legjobban. A *Besúgások és árulások* alcímű könyvét ezért is osztja két egymástól elkülönített „részre”, noha előszavában nyomatékosan felkéri az olvasót, hogy a *Harminc ezüstöt* „az első oldaltól az utolsóig folyamatosan olvassa, mert a fejezetek, ha kissé rejtett logikával is, de szervesen egymásra épülnek. Meglehet azonban, hogy másfajta olvasásnak is van értelme, hiszen sok részt úgy írtam meg, mintha önálló mű volna.”

A könyv első része a náci és a szovjet típusú totalitárius rendszer közös attribútumait taglalja, második része pedig e közös tulajdonságokat együtt illeszti univerzális összefüggések-

be. Az első rész tehát az úgynevezett „véleményes bűncselekmények” állami megrendszabályozásának koncepciók eljárását tárja fel, a második rész azonban az „állam elleni bűncselekményeket” mint a kultúrával és civilizációval szemben elkövetett merényletek folyamatosan tartó, egyetemes bűnét – Jézus elárulásától Andropov KGB-főnök hivatali utasításaiig – emeli minden modern államalakulat ellen elkövetett cselekmény fölé. Függetlenül a „nemzetállam” versus „politikai állam” mellett és ellen felhozott érvektől, a mintegy bő évtizede zajló nemzetközi tudományos vitáktól – hogy a társadalomszervező elvet a nemzet elvont történeti fogalmából vagy konkrét politikai tartalmából vezetik-e le – Karol Sauerland roppant mennyiségű példát (részben eredeti kutatáson, részben másodlagos forrásokon alapuló példátárat) kínál fel a történeti értékelés számára. A könyv 611 jegyzete arra vall, hogy szinte nincs olyan történelmi-irodalmi munka, amelyet Karol Sauerland kézbe ne vett volna, ha akár leíró, akár értékelő megközelítésmódja ezt megkívánta.

Nos, hogy Sauerland könyve miért nem a végső, utolsó szó „a besűgások és árulások” historikumában, sőt – a „last but not least” idiómát megfordítva – miért inkább az első és nem az utolsó, tudományosan felettebb termékeny, „provokatív” munka, azt csak tanulmányozása közben döntheti el olvasója, remélhetőleg nem végérvényesen. Mert Sauerland könyvének (mellékes) érdeme az ítélezések helyett kialakított nyitottság. Vélhetőleg a történeti folyamatok megértéséhez fontosabb feltétel a kíváncsiság, mint a majd mindig kérlelhetetlen ítélezési kedv. A mű bevezetőjéből már idézett „kissé rejtett logika” a szerző előzékenységből megengedi, hogy tényeit és értékeléseit az olvasó átvigye az első részből a másodikba (vagy éppen fordítva), mivel Sauerland – Szerb Antalhoz némileg hasonlóan – az esszét gondolat kíséretnek szánja, nem pedig verdiktnek.

A gondolkodásra késztetés jótétemény az olvasóval. Az ítélezési hajlam visszafogása pedig kétszeres jótétemény.

A könyv teoretikus értelemben attól is vonzóan „provokatív”, hogy Sauerland két részre tagolta művét, holott három célra szolgáló intézményrendszert tárgyal a *besűgások és árulások* látószögéből. Pedig első látásra is szembetűnő, hogy a júdáspénz, a Jézus elárulásáért járó *harminc ezüst* nem származhat sem a politikai állam, sem a nemzetállam büdzséjéből. A summa csak a keresztény-zsidó kultúra szellemi intézményrendszerétől eredhet, amely a történeti valóságból az egyetemes mitológiai körbe emelkedett fel. Abba az univerzális régióba, amelyet az újkori nemzetállamok (egy részében) bekebelezni, a politikai államok (egy részében) pedig korlátok közé szorítani akartak az államhatalmi ágak szétválasztása révén. Mondhatjuk úgy is, hogy a keresztény-zsidó kultúrkör a vágy egyáltalán nem titokzatos tárgya, ha egyszer etnikai nemzet is, politikai állam is nyúlkal utána, hol a társadalmi uralom legitimációja végett, hol a politikai hatalom civilizálása vagy – épp ellenkezőleg – brutalizálása céljából.

A keresztény-zsidó kultúra képzete mindenképpen oszcillál a nemzeti és politikai állam között. De semmiképpen sem mindegy, hogy az európai területek nagy részét megszálló keresztény nemzetiszocializmus kapkod-e érte az etnikai eredet, a „faji kisebbség” felszámolása, a nürnbergi törvények által legitimált genocídium érdekében – mint Sauerland írja: 1944 végén politikai rendőrségének hétézezer, a Gestapo szolgálatába szegődött 32 ezer informátora segítségével –, avagy az amúgy saját magát ateistának deklarált szovjet típusú állam, amelyben a keresztény-zsidó kultúrához való tartozás vonzotta a feljelentések és besűgások tömegét, és önmagában is üldöztetést vont maga után.

„A Csekát 1917 decemberében hozták létre. 1918 júniusában mintegy 12 000 munkatársa volt, ugyanazon év decemberében már 280 000 (s jogutódja, a KGB feloszlásakor, 1991 augusztusában 513 000). A népi Lengyelországban három hónap se kellett ahhoz, hogy az

1944. július 22-én életre hívott állambiztonsági szolgálat 2500 alkalmazottal rendelkezzen. Decemberben már a 3000 főt is meghaladta a létszám. Mivel azonban valójában soha nem különült el egymástól az állambiztonsági szolgálat, a rendőrség, a börtönök és lágerok őrsemélyzete, valamint a katonai rendészet [...], voltaképpen összesen 20 000 főben kell megadni azoknak a számát, akik 1944 és 1945 fordulóján, a négy felszabadított vajdaságban az egykori és új ellenség legyőzéséért küzdöttek. 1945 késő tavaszán a Lengyel Munkaspárt Központi Bizottsága úgy határozott, hogy minden 200 lakosra egy-egy belügyminisztériumi funkcionáriusnak kell jutnia, vagyis mintegy 130 000 ilyen munkahelyet kell létesíteni, ami meg is történt. 1948 végén 26 000 fő dolgozott az állambiztonsági szolgálatnál (1945 novemberében 24 000-en voltak), a rendőrségnél 42 500, a büntetés-végrehajtásban 8500, a katonai rendészetnél pedig 35 600 fő. 1953-re a létszámok 33 200 (állambiztonsági szolgálat), 47 500 (rendőrség), 10 000 (büntetés-végrehajtás) és 41 000 (katonai rendészet) főre szaporodtak. Ehhez jött még a határőrség (32 300 fő), iparvédelem (32 300 fő). Mindeközben egyedül 1945 és 1949 között 90 000 ember cserélődött ki az állambiztonságnál. 1948-ban 53 000 IM-mel (nem hivatásos munkatárssal) rendelkezett (közülük 5000 úgynevezett ügynök volt, 48 000 pedig informátor). 1944 és 1956 között mintegy egymillió embert szerveztek be; egy-egy nap százhusz-százharminc ezren végeztek aktív tevékenységet. 1987-ben a lengyel állambiztonsági szolgálatnak állítólag több 100 000 IM-je volt, és 3,1 millió nyilvántartó kartont vezettek az IM-ekről, illetve az operatív módon megdolgozandó személyekről." Összehasonlítva Lengyelország adatait a második világháború után viszonylag „későn” megalakult, kisebb területű és népességű Német Demokratikus Köztársaságéval, az NDK-ban 1950–1952 között „csupán” 30 ezer IM dolgozott az Állambiztonsági Szolgálatnak, de 1968-ra ezt a létszámot föltornázták 180 ezerre, majd 1985–1989 között pedig már 260 ezer IM dolgozott a Stasinak. Sauerland maga hangsúlyozza, hogy „1989-ben, egyedül a kb. 900 000 lakost számláló Rostock megyében, 3686 személy volt a helyi állambiztonsági szervezet főállású munkatársa”, s tevékenységüket „109 000 informális munkatárs segítette, azaz minden 100 lakosra egy IM” jutott.

Anélkül, hogy a számokkal bármiféle (területi, demográfiai stb.) zsonglörködésbe kezdenénk, napnál világosabb: nincs félrevezetőbb okoskodás annál, mint összehasonlítani a modern totalitárius rendszerek állambiztonsági szolgálatait az ókori társadalmi szervezetek működtetéséhez olykor nélkülözhetetlen *besúgások és árulások* historikumával, azaz a *harminc ezüsttel*. Sauerland észjárása így éppen ahhoz a historizáláshoz vezetne, amelyet könyve – hála empirikus érdeklődésének – túlnyomórészt sikerrel elkerült. Hacsak nem kívánjuk komolyan venni némely XIX. századi és XX. század eleji német történész erőlködését az amúgy is erőltetett „kulturálműveltség” fogalmának bevezetésére, nyugodt lélekkel kijelenthetjük, hogy a Jézust is, Júdást is magában foglaló, a túlvilágra irányuló ókori vallási közösséget fölöttébb szerencsétlen elgondolás tudományos összefüggésbe hozni a nemzetállam és a politikai állam modern fogalmi készleteivel. (Minthogy ezen állításunk bizonyítása igencsak messze esik írásunk tárgyától, legyen szabad pusztán arra utalni, hogy a magyar történettudományi irodalomban *Nemzet és történelem* címen Szűcs Jenő és *Meddig él egy nemzet?* címmel Komoróczy Géza már letették az obulust...)

Karol Sauerland érvelése akár irodalmi metaforába bújtatott kiszólás is maradhatna, amolyan zárvány a vitális szövegtestben, ha nem szerelmesedne bele saját ötletébe, s nem óhajtana Júdást, a *harminc ezüstjével* egyetemben bevezetni a XX. századi totalitárius rendszerek magyarázó elvei közé. Sauerland azonban nem képes ellenállni saját vonzalmának, attraktív műveltsége is efelé hajtja.

„Mi, kommunisták, olyanok vagyunk, mint Júdás. A mi véres munkánk, hogy Krisztust megfeszítik. De ez a bűnös munka egyben a mi nagy hivatásunk is. Krisztus csak a kinhalál-

ban lesz istenné, ami szükséges ahhoz, hogy megválthassa a világot. Szóval mi, kommunisták, magunkra vesszük a világ vétkeit a világ megváltása érdekében” – idézi Sauerland Lukács György irodalommal stilizált szavait, Lengyel József *Visegrádi utca* című (Moszkvában 1930-ban, a számára koholt per előtt nyolc évvel megjelent) regényéből. Jóllehet 1930-ban a moszkvai magyar emigráns csoportok – az (egymásra is fenekedő) úgynevezett Kun- és Landler-frakciók – saját életükért is küzdöttek, nehogy magával rántsa őket a szovjet politikai rendőrség egyik vagy másik koncepció s pöre. (Lengyel József itt, Lukács György amott puhatolta a Kommunista Internacionálé védelmét az OGPU – a Cseka jogutódja – elől.) Lengyel csak tendenciózusan idézhette a Tanácsköztársaság Visegrádi utcai kommunista központjában elhangzott Lukács-szavakat a *Taktika és etika* című (1919-ben a Közoktatásügyi Népbiztoság kiadásában megjelent) könyvecskéből. A *Taktika és etika* testvérpárját, amely még a bolsevizmus tagadásában fogant, Lengyel József valószínűleg nem ismerte, s ezáltal Sauerland sem, aki Lengyel regényét megbízható forrásnak tartja. A bolsevizmus mint erkölcsi probléma című tanulmány ugyanis 1918 decemberében Polányi Károly *Szabadgondolat* című polgári radikális folyóiratában jelent meg, épp Károlyi Mihály köztársasági elnöksége idején, amikor Lengyel József nem az „októbristák”, Polányi és Jászi világnézeti folyóiratával, hanem a magyar kommunista párt alapításával volt elfoglalva. No meg a *Vörös Újság* szerkesztésével, amiért 1919 legelején elítélték, és februárban börtönbe vetették. Midőn kiszabadult, már a Tanácsköztársaság „Világ proletárjai, egyesüljetek!” szalagcímmel ellátott kiadványában találkozott a *Taktika és etika*-ban kinyilvánított, Friedrich Hebbel és Dosztojevszkij szavaira támaszkodó Lukács-citátumokkal. Így aztán sem a hiányos ismeretből eredő tévkövetkeztetés rabságában leledző Lengyel József, sem a *Visegrádi utca* hamis interpretációját autentikusnak tekintő Karol Sauerland nem tudhatta, hogy Lukács György, Hebbel *Juditjának* szavaival („És hogy ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?”) saját – hónapokkal korábbi, A bolsevizmus mint erkölcsi probléma című írásában fölvetett – erkölcsi kérdésére válaszolt, újfent nyilvánosan, igaz, morális és intellektuális személyiségének teljes konverziójával.

Az „első Magyar Köztársaság” és (baloldali) ellenzéke, a bolsevikok közti feszültség problémáját még így foglalja össze Lukács a *Szabadgondolat* 1918. decemberi számában: „a jót rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomatás útján elérni; létrejöhet-e egy új világrend, ha létrehozásának eszközei csak technikailag különböznek a régi rend joggal utált és megvetett eszközeitől? [...] Ha megragadjuk az alkalmat és megvalósítjuk, akkor a diktatúra, a terror, az osztályelnyomatás álláspontjára kell helyezkednünk; akkor a proletariátus osztályuralmát kell az eddigi osztályuralmak helyére tenni, abban a hitben, hogy Belzebubbal üzve ki a Sántánt – ez az utolsó és természeténél fogva legkíméletlenebb, legleplezetlenebb osztályuralom fogja önmagát és minden osztályuralmat megsemmisíteni. Vagy ragaszkodunk ahhoz, hogy az új világrendet új eszközökkel, az igazi demokrácia eszközeivel fogjuk megvalósítani (mert az igazi demokrácia eddig még csak mint követelés létezett, mint valóság az úgynevezett demokratikus államokban sem), akkor megkockáztatjuk, hogy az emberiség történelme még nem akarja ezt az új világrendet, és nem akarván felettük akarunk ellenére rendelkezni, meg kell várnunk, tanítva és hitet terjesztve meg kell várnunk, amíg az emberiség önrendelkezéséből, önkaratából meg nem születik az, amit a tudatosak régen akarnak, amiről tudják, hogy az egyetlen lehetséges megoldás. [...] A dilemma, amely elé a demokrácia követelése a szocializmust állítja, egy olyan külső kompromisszum, amelynek nem szabad belső kompromisszummá válnia. Ez alól a kompromisszum alól való felszabadulásban rejlik a bolsevizmus fascináló ereje. De akiket megbabonáz, azok nincsenek teljes tudatában annak, hogy ennek elkerülése kedvéért mit vállaltak magukra.”

Igaz, Lukács György 1919-ben, a Tanácsköztársaság 133 napja alatt a külső kompromiszsumot bensővé tette (s vezekelt is érette még hosszú-hosszú élete utolsó napjáig, 1971. június 4-ig, hisz minden egyes nappal annyit veszített elméletalkotó képességéből és erkölcsi erejéből, amennyit kiszorított a pártja iránti lojalitás). Elég a vezeklés kálváriájának egyik stációjára rámutatnunk.

Lukács 1946. januári, párhű véleményét kifejtette A magyar demokrácia válsága című (a Szabó Zoltán által szerkesztett *Valóság* 1945. november–decemberi számában közölt) Bibó-tanulmány vitájában: „Nagy társadalmi átalakulások, a társadalom, az állam újjászerveződése idején a rendőrség sohasem pusztán »szakigazgatási ág«, hanem a politika, a társadalmi átalakulás egyik igen fontos fegyvere. [...] Az a véleményem – hangsúlyozta Lukács –, hogy a magyar demokrácia számára halálos veszedelem volna, ha az ellenforradalmárok [...] biztonságban érezhetnék magukat – hála a rendőrség Bibó követelte »szakszerűségének«. [...] Botrány botrányt érne” – ijesztgette Lukács György a „második Magyar Köztársaság” polgárait –, ha az államhatalmi ágakat netán szétválasztanák Bibó „szakszerűségi” normatívái és a politikai demokrácia alapkövetelményei, Montesquieu elvei alapján. „Az ügyészség és a bíróság magatartása igen sokszor egyenesen felbátorítja az ellenforradalmárokat arra, hogy nyíltan lépjenek fel a demokrácia ellen.” Holott Bibó érvelése (1945-ben) nem állt túlzottan távol azoktól a bolsevizmust elutasító argumentumoktól, amelyeket Lukács (1918-ban) képviselt. Vagyis hogy a megtartó erejű politikai demokráciához idő és kiérlelt társadalmi akarat szükséges. És forradalom. „Minden nagy demokrácia történetének kiinduló pontjánál forradalom áll, forradalom, amely [...] a közös platformon álló ellenfelek megegyezésén nyugszik, és sohasem jelentheti már a demokrácia ellenfeleinek többségre jutását.” A demokratikus konszenzus elmaradt, ezért nevezi Bibó 1945-öt „félforradalomnak”. Ám pontosan ugyanezért, a konszenzushiány pótlásáért folyamodik Lukács az annyira szakszerű, amennyire politikai színezetét kameleon módon változtató politikai rendőrség intervenciójához. Ettől várja a forradalom hiányzó másik felének megvalósítását, vagyis az „ellenforradalmárok” megfélemlítését. Lukács kiforgatja Bibó szavait, mintha A magyar demokrácia válságának szerzője azt állítaná, hogy „mindaz, ami ma (1945-ben) folyik, az csak az ingek színétől tér(ne) el Szálasiék rémuralmától”. Mi tagadás, ez sem áll távol az igazságtól. Még egy negyedszázad múltán is, 1969. október 24-én a Magyar Népköztársaság belügyminiszterének átadott, a („létező”) szocializmus Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójában készített jelentésben az olvasható, hogy a kommunista párt (MSZMP) tagjai között 2823 fő található a Horthy- és Szálasi-rendszer érintettjei közül. A Budapesti Rendőr-főkapitányságon 531-en dolgoznak, a Belügyminisztérium III/IV-es csoportfőnökségénél (a katonai elhárításnál) 17-en; a III/III-as (belsőellenzék-elhárításnál) 38-an; a III/II-es csoportfőnökségnél (a kémelhárításnál) 46-an, a III/I-es vizsgálati osztályon pedig 16-an.

Lukács György mégis a politikai rendőrség feladatkörének tartotta azt, hogy még véletlenül se érezhesse magát biztonságban a „második Magyar Köztársaság” jobboldali ellenzéke. Arra az államigazgatási szervezetre hagyatkozott, amely 1945. február 2-án alakult meg a kommunista párt Tisza Kálmán téri székházában. Arra a szervezetre, amely bizalmas nyomozati anyagainak 60 százalékára társadalmi öntevékenység (*besúgások és feljelentések*) révén tett szert, 40 százalékát pedig a nyílt nyomozásokat irányító szovjet NKGB és GPU operatív tisztjei készítették elő a Szövetséges Ellenőrző Bizottság védernyője alatt. (Lásd „Beszámoló a politikai rendőrség munkájáról”. Belügyminisztérium Dokumentációs Osztály, V-150.342.) Lukács György A magyar demokrácia válsága vitájában úgy tett, mintha teoretikus érveket hangoztatna, holott a már akkor egy éve felállított (Péter Gábor vezette) budapesti és (Tömpe András irányította) vidéki politikai rendőrség (*Rendőrségi Közlönyben publikált*) irányelveit képviselte. Azaz: a magyar

kommunista párt irányításával, a „belső és külső ellenséggel”, az egyházakkal és a politikai emigrációval szemben folytatott, a „véleményes bűncselekményeket” megelőző bizalmas nyomozást, levéllenőrzést, tehát az állami bűnözést pártolta. De (1945–1946-ban) a szervezett állami bűnözésben való részvétel mégis eltér a szervezeten forradalmi testületek államellenes tevékenységétől (1919-ben). Eltér, mivel – saját üldöztetése ellenére – Lukács interiorizálta a szovjet politikai rendőrség módszereit, miután már (1919-ben) lemondott a demokráciáról, a türelmes várakozva-tanító szerepről. Éppen úgy, ahogy ő maga megfogalmazta az erkölcsi döntés súlyát 1918-ban *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című írásában.

Talán megengedhető a kérdés olyan megformulázása, hogy a probléma középpontjában a „köztársasági eszme”, valamint a „köztársaság alkotmányos intézményrendszere” áll. Lukács a földöntúli demokráciát képviselte. Számára nem volt kielégítő az „első Magyar Köztársaság” (1918-ban) és az alkotmányos demokrácia intézményrendszere sem (1945-ben). 1918-ban túl kevés, 1945-ben túl sok volt számára a demokrácia köznapi jelentése. Akkor hát mit is árult el Lukács? A demokrácia metafizikus képzetét, az alkotmányos demokráciát vagy a bolsevik forradalmat?

Legfeljebb valószínűsíthető, hogy azt nem árulta el, amit Sauerland – Lengyel József nyomán – Lukács Györgynek tulajdonít: a „példaképpül választott Júdást [...], amikor hitet tett a kommunizmus mellett”. Sauerland is alighanem csak azért állítja ezt, mert ő maga is hatása alá került Hebbel szuggesztív drámáinak és lucidus naplőfeljegyzéseinek. (Lásd Karol Sauerland: *Hebbel als Schlüsserfigur für Irzykowsky und Lukács zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. In *Hebbeljarbuch*, 1992. 105–115. o.). A XIX. századi lengyel katasztrófizmus és a német kultúrnemzet fogalmához kapcsolódó historizmus (amelynek Hebbel éppen annyira reprezentatív drámaírója, mint amennyire Wagner a zeneköltője) elég szerencsétlen képlet a történetíró számára. A filozófus Lukácsnak se vált előnyére, hogy „úgy látta meg a mindennapi életanyagban a tragédiát, mint Michelangelo kőben a szobrot”, ahogy Szerb Antal jellemzi Lukács György szavaival Hebbelt. Csakhogy ha ismerte is Lukács – ami fölöttébb valószínű – a készülő Krisztus-drámához írott Hebbel-széljegyzetet („Júdás a leghívőbb hívő”), teljességgel valószínűtlen, hogy arra alkalmazta volna, amit Sauerland sugall „rejtett logikával” építkező könyvének kulminációs pontján, a Júdás című fejezetben. Vagyis hogy Lukács kezéhez nemcsak tinta, de vér is tapad. Mintha attól, aki „fiatalkorában írt egy Júdás-novellát, amit azonban állítólag megsemmisített”, bérgyilkosság is kitellenék, kiváltképp, ha amúgy is felesküdt Júdásra. Oktatási népbiztosként, illetve a Tanácsköztársaság V. hadosztálya politikai tisztjeként Lukács (saját visszaemlékezése szerint) megtizedelésre utasító parancsot adott ki, valójában azonban inkább csak részese volt egy statáriális döntésnek, amelyet a román megszálló csapatok előtt dezertáló nyolc katona ellen foganatosítottak. Nem mintha saját ítélete vagy egy katonai kollégium döntésében való részvétele Lukács dicséretére válna... Sőt! De – mint Sauerland egész könyve bizonyítja – forradalmas történelmi szereplőket s katonai hadviselő feleket egyszer sem nevez a *besúgások és árulások* alanyának, pláne nem emleget *harminc ezüst* aljas fizetséget, ha forradalmi szituációban valaki dezertőrre lövet.

A csúcspont a mélypont. Ha a Júdás-fejezettől eltekintünk, a Sauerland-könyv arról szól, amiről szólnia kell. „A szavak kriminalizálása szélesre nyitotta a kapukat a besúgások előtt. Ezek léptek át ezeken a kapukon, hogy boldog örömmel jelentsék, ki mit mondott” – írja Sauerland az 1934. december 20-a után megváltozó náci időkről. (Akkor hirdették ki a „nyilvánosság előtt tett kijelentésekről szóló”, „az állam- és pártellenes alantas támadások ellen és a pártegyenruha védelmében” meghozott törvényt.) Miért, hát lett volna több és másféle náci

idő is, mint amit a korlátlan besúgási hajlandósággal lehetne jellemezni, főként azt követően, hogy 1933. január 30-án Hitler kancellári kinevezést, pártja kormányalakítási megbízást kapott? Igen, bármily meglepő, 1936 decemberétől titkos irányelvet foganatosítottak, amelynek értelmében a Gestapónak „az alattomosági esetek” kivizsgálása során főként a személyre kell összpontosítani, és kevésbé az általa tett *kijelentésre*. A náci titkosrendőrség gépezetének viszonylag szűk átérésztőképessége miatt ugyanis szűrni kellett a Gestapóhoz beömlésztett besúgásokat és feljelentéseket. Ha az „alattomos támadási törvény” 1. §-a alapján egy lakatosra nyolc hónap börtönbüntetést róttak ki, mivel Berlinben „azt hallotta”, s nem tartotta magában, hogy Hitler és Röhm „homokos”, ha a 2. § megsértése miatt négy hónapra leültettek egy gyarmatáru-kereskedőt, mert elmesélte egyik szállítójának, milyen Göringet kifigurázó graffitit látott egy újdont hidra felfestve, akkor belátható, hogy az ilyen jellegű, szinte feldolgozhatatlan mennyiségű 1934 és 1936 eleje közti „véleményes bűncselekményt” náci logikával ésszerű volt klasszifikálni, például „titkos irányelvek” bevezetésével. Hiszen – gazdasági és politikai okokból – nem építhettek egyidejűleg annyi börtönt, nem nyithattak annyi KZ-lágert, amelyeket (Sauerland kifejezésével élve) a „besúgás mint nyomozást elindító mozzanat” üzembe helyezhetett volna azon a futószalagon, amely a besúgások és feljelentések „célszemélyeit” rács mögé szállította. Vagy állami beruházás a büntetés-végrehajtási szervekbe, vagy a jóléti infrastruktúra fejlesztése. A két célt nem lehetett egyszerre elérni. A náci diktatúra kezdetén választani kellett az alternatívák közül, nemcsak a gazdasági körülményekre, de a politikai-szociológiai feltételekre való tekintettel is. Hiszen ahogy a Harmadik Birodalom gazdasági fellendítése számos foglalkozási csoport körében előmozdította a politikai lojalitást, úgy néhány foglalkozási (származási és világnézeti) csoport ellenkezését váltotta volna ki a „véleményes bűncselekmények” válogatás nélküli üldözése. Még a jogéletet is szétzilálta volna, ha a bírakra, ügyészekre, ügyvédekre egyoldalúan és aránytalanul megnövekedett számú „véleményes bűncselekményt” szignáltak volna, nemhogy azokat a (kvalifikált) foglalkozási csoportokat, amelyeket a kvalifikálatlan munkaerő felé szorított le a náci tervgazdaság „fő iránya”. Végülre a Harmadik Birodalom is növelni kívánta társadalmi támogatói körét, s ez a politikai akarat készítette politikai rendőrségét a *besúgások és feljelentések* racionális rostálására. E racionális kalkuláció következményeként „a hatalom birtokosai [...] eredményesen behatolhattak a magánszférába, egymáshoz nagyon közel álló emberek között is kölcsönös bizalmatlanságot ébreszthettek, és főleg csírájában is sikerült elfojtani az ellenzékiiséget”. Sauerland az emberi méltóságot, az egyén jogait fumigáló állami bűnözésre helyezi a fő hangsúlyt. Igen eredetiek szociálpszichológiai megfigyelései az apafigurát kereső ügynök és az operatív tartótiszt közötti viszonyról, a nem hivatásos állambiztonsági munkatárs beszerzésének személyes és intézményes körülményeiről, az intim szféra és az emberekkel garázdálkodó állam közterületének hátramezsgyéjéről. Ez a besúgás egyéni lélektani térfele. De a „kisúgás” szociológiai térfelét Sauerland többé-kevésbé elhanyagolja. Márpedig a társadalmi kollektíva ugyanúgy áldozata a totalitárius rendszereknek, mint a civil szféra. Az információgyűjtés mellett az állambiztonsági szolgálatok nem hivatásos munkatársainak célpletykaterjesztés, dezinformálás, csoportbomlasztás ugyanolyan parancsba foglalt feladata, mint a behatolás a magánéletbe. A modern tudatipar jóval kezdetlegesebb lett volna, ha az állambiztonsági szolgálat nem fektet ugyanakkora ügynöki (és technikai) munkát a nyugati politikai emigráció félretájékoztatásába, mint a közélet megdolgozásába – mondjuk – egy-egy pártkongresszus vagy áremelés előtt.

Egy fellendülő diktatúrában nemcsak ökonomiai érdek fűződik a feljelentésekkel és besúgásokkal való gazdálkodáshoz, de politikai és társadalmi „profitmaximalizálás” is. A levéltári forrásokból feltárható „gazdálkodás” a feljelentésekkel és besúgásokkal új társadalomtörténeti ismeretekhez is vezethet.

Az 1956. október 23-i forradalom leverését november 4-től közvetlenül követő, vaktában indított, legdurvább megtorlási szakaszt fel kellett függeszteni 1957 kora tavaszán. A folytatásnak csak azután kezdtek nekilátni, hogy az MSZMP Ideiglenes Központi Vezetése, a belügy- és igazságügy-miniszter, valamint a Legfelsőbb Bíróság elnöke dűlőre jutott a *Büntetőpolitikánk alapelvei* címen, a hatalom szűk körében zajló vitában. Szénási Géza legfőbb ügyész ugyanis értésére adta a politikacsináló pártállami döntéshozóknak, hogy ha az 1956. november 4-én taláalomra megkezdett repressziót folytatják az utcai fegyveres felkelők (zöm-mel segéd-, betanított és szakmunkások, azaz proletárok) felakasztásával, akkor egyrészt igazolják a forradalom valós képét, vagyis a „szocialista forradalmat”, másrészt megsemmisítik a proletárdiktatúra nevében hozott, az „ellenforradalmárookra” szabott halálos ítéletek elvi alapját. Mi több, veszélybe sodorják a proletárdiktatúra ítélkezési gyakorlatát is. Sőt a foglalkoztatáspolitikai irányelveket keresztezően, az akkortájt sokkal előbbre való propagandagépezet kerekéi közé is homokot szórnak. Hisz proletárok hogyan is csinálhattak volna a proletárdiktatúra ellenében „ellenforradalmat”? (Ez az 1956-os forradalomhoz sehogyan se kapcsolható politikai felelősségáthárítási folyamat Francia Kiss Mihálynak, az 1919-es orgoványi tömeggyilkosnak, a fehérterror egyik reprezentánsának 1957. március 12-i letartóztatásával kezdődik, és a „zuglói nyilasok” 1967. január 19-e és június 28-a között rendezett kirakatperéig tart. Félreérthetetlenül azzal a céllal, hogy bebizonyítsák: az 1956-os szocialista forradalmat a „Horthy-fasizmust” túlélő származási, foglalkozási rétegek és csoportok robbantották ki, a revizionista-kommunista értelmiség irányításával. A célzatosságban elrejtett finomabb üzenetet Szabó Miklós tárta fel a *Beszélő* 1997. évi 10. számában, azzal a módszerrel, hogy a koholt per vádlottjainak foglalkozási, származási hovatartozását összehasonlította a „gulyás-kommunizmus” felé irányt vett Kádár-rendszer preferált és diszpreferált szociológiai rétegeivel és csoportjaival.)

Amikor Sauerland a náci (és szovjet típusú) rendszerek besúgói jelentéseiről értekezik, a hagyományos (többnyire pusztán moralizáló) értékelésmód kereteit is szétfeszíti. Már azzal is jelentősen szétörte a tradicionális értelmezési kereteket, hogy felhívta a figyelmet a jelentések „operatív nyomozást” megindító vagy elsikkasztó szocio-ökonómiai hátterére. Még ennél a megfigyelésénél is távlatosabb (a társadalomtörténet-írás szempontjából egyenesen perspektivikusabb) az az észrevétele, hogy az informátori jelentések feldolgozásánál azok az iratok részesülnek előnyben, amelyek nem ragadnak le pusztán a szóbeszédnél – a totalitárius rendszerek számára kedvezőtlen kijelentéseknél –, hanem kiterjednek a besúgott személyek (és csoportok) társadalmi szokásaira is.

A magyar Állambiztonsági Szolgálathoz beérkezett jelentések között is ráakadhatunk Sauerland megfigyelésének cáfolhatatlan bizonyítékaira. Elegendő figyelmesen tanulmányozni a „március 15-ét illegálisan ünneplő” diákságról az 1970–1973 közti években felfektetett operatív és vizsgálati dossziékat, valamint a koncepciók perek iratait. Az informátori jelentések kiértékelésénél megkülönböztetett figyelmet szenteltek az 1848-as „reform-kosztümbe” öltözöttekre, a Bocskai-uniformis felöltőire, a Petőfi-szakállasokra, a hosszú hajúakra, a KISZ szabványos kítűzőjénél nagyságrenddel nagyobb kokárdát viselőkre, vagyis mindazokra, akik az államosított „március 15-e” hivatalos szlogenjeit alternatív kifejezésekkel hirdették az utcán, vagy az állami jelszavakat ironikusan kifordították a házfalakra festett graffitikkal. Az engedetlenség szimbolikus megnyilvánulásai beszédesebb üzenetek voltak a szóbeli kijelentéseknél. A változások ugyanis a civil társadalom mélyrétegében kezdődtek.

Nemcsak a legújabb kori történelem forrásai között akadhatunk olyan ügynökjelentésekre, amelyek az öltözködés és a személyes viselkedésmód más változásai révén hívták fel a figyelmet arra, hogy a civil társadalom kisiklik a politikai hatalom ellenőrzése alól. Az írásunk

elején citált *Velencei kémek*ben idézte a dokumentumok összeállítója, Giovanni Comisso a Velencei Köztársaság Tizek Tanácsának 1704. március 26-án kelt határozatát: „Szigorúan tilos minden rangú nemes embernek kivétel nélkül változtatni azon a viseleten, amit a törvény megszab a számára, és más öltönyt magára venni; tilos, hogy tisztességtelenül öltözve csatangoljon éjjel vagy nappal az utcán, vagy tabarrót [spanyol mintájú, azaz idegen eredetű köpönyeget] öltösn, vagy színes ruhát köntös nélkül. Ha a nemes urakat tetten érik, ötévi sőtétzárkával és ezer tallér pénzbírsággal sújtandók, mely összeget készpénzben a Tanács pénztáránál kell befizetni.” „Ezen kívül – teszi hozzá Comisso – halálbüntetéssel fenyegették a kávéházak és borbélyüzletek tulajdonosait, a bordélyházak őreit, a színházak portásait és hasonlókat, ha nemeseket tabarróban beengedtek a helyiségbe.”

A politikai hatalom szorításából ilyenformán kicsúszó civil társadalom bomlasztó szerepe alig-alig különbözik attól, amit a hűbéri társadalom szétzilálódási folyamatában észlelt Hajnal István (a *Századok* 1939. évi 1. és 2. számában publikált) Történelem és szociológia című tanulmányában. Ehelyütt Hajnal István arra összpontosítja a társadalomtörténet-írók figyelmét, hogy a társadalmi érintkezési formák fellazulásának tanulmányozása kínálja a leginkább tartalmas ismereteket a politikai rendszerek lassú átalakulásáról. Hosszú távon ebből csak akkor lesz maradandó értékű tudás, ha közvetlenül egy-egy rendszerváltás után oralhistory-interjúk és politológiai elemzések születnek a *besúgásokról és árulásokról*. A rövid távú rendszerváltó reflexiók előmozdíthatják a társadalom szembenézését a néhány emberöltőn belüli múlttal, és morális megtisztulást is kezdeményezhetnek. Ám a katarzis elsikkasztása a történelmi önismeret rovására megy.

Sauerland *Harminc ezüstre* történettudományra „beváltható”. Napi politikára, univerzális teológiára nem. Itt is, ott is már réges-rég devalválódott.